

Çevre ve Etik

1971 yılında New York hapishanesinde ortaya çıkan bir fare, adalet tarihinde çok ilginç olaylara yol açtı. Mahkûmlar, aralarına yeni katılan bu yaratığı yemek artıkları ile besleyerek kısa zamanda evcilleştirmişler. Morris adı takılan bu fare, kedi olmayan bir ekosistemde yaşamının zevkini, mahkûmlar da yeni bir arkadaş bulmanın sevincini yaşarken, her türlü ekolojik duygudan yoksun bir gardiyan, Morris'i kulağından yakaladığı gibi tuvalete atıp, sifonu çekerek zavallı hayvanı son yolculuğuna gönderir. Morris'in arkadaşları, farenin yaşam hakkının çiğnendiğini gerekçe göstererek hapishane müdürü hakkında dava açarlar. Yargıç gerekçeyi ciddi bulur ve davayı kabul eder; fakat bütün ilgililerin ifadesine başvurduktan sonra, hapishane müdürünün beraatine karar verir. Gerekçe: Morris'i rızasını almadan tutsak ettiklerinden mahkûmların hapishaneyi dava etme hakları yoktur. (Bir farenin rızasının nasıl alınabileceği karda açıklanmıyor.) Gardiyana nazaran, insan-hayvan ilişkilerine daha çok ilgi gösteren yargıç, ünlü İskoç şairi Robert Burns'ün "Bir Fareye" adlı şiirini kararına ekleyerek Morris için, dolaylı da olsa, 'taziyelerini' sunar.

Farenin hakkı olur da, ağacın olmaz mı? Gerçekten, Southern California Üniversitesi'nde hukuk profesörlüğü yapan Christopher Stone 'fare' davasından bir yıl sonra böyle bir girişimde bulundu ve kesilmiş bir ağacın hakkını aramak için mahkemeye başvurdu. O ana kadar, ancak ağacı kes-

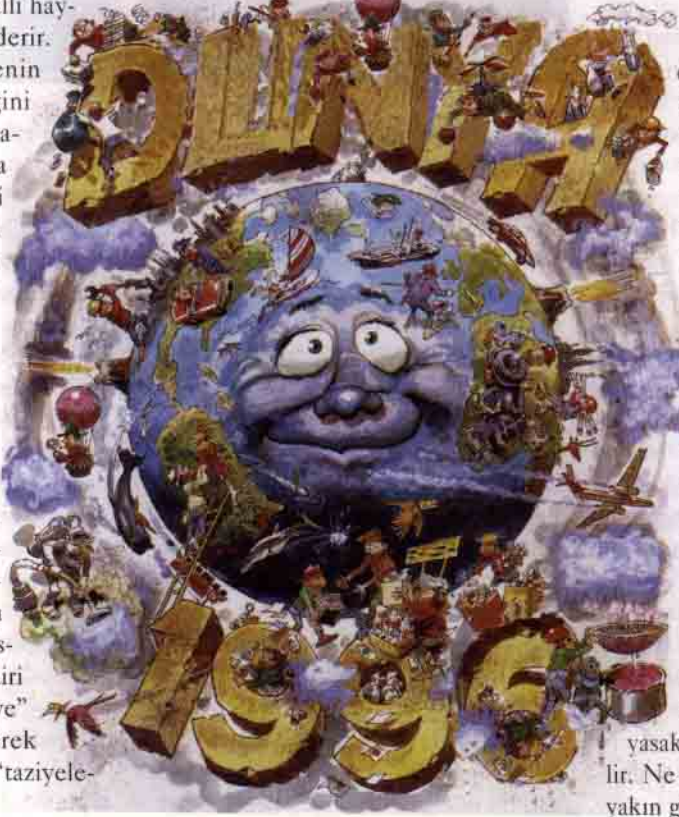
len bir insan mağdur duruma düşerken, bu kez ağacın kendisi mağdur olduğu için hakkı aranıyordu. Dava, ağacın hakkını aramak için açıldı ama, Stone olaya çok daha geniş bir açıdan bakıyordu. Ona göre, ormanlar, okyanuslar, nehirler gibi doğal çevrenin diğer unsurlarının da kanuni hakları olması gerekir, fakat bu hakların eşdeğer olması gerekmezdi. Bu unsurların düşünme ve konuşma yeteneği olmadığı halde nasıl dava açabilecekleri so-

nun fare davasında olduğu gibi, ağaç davasında da davacının aleyhine karar verildi. Bu davaların kaybedilmesi belki de beklenen bir olaydı; fakat, mahkemenin davayı kabul etmesi, ikinci davada kararın Yargıtay'a kadar gitmesi, gelecekte çevre sorunlarına çok daha geniş bir açıdan bakılacağına habercisi oluyor.

Yeni Bir Etik Düzeni

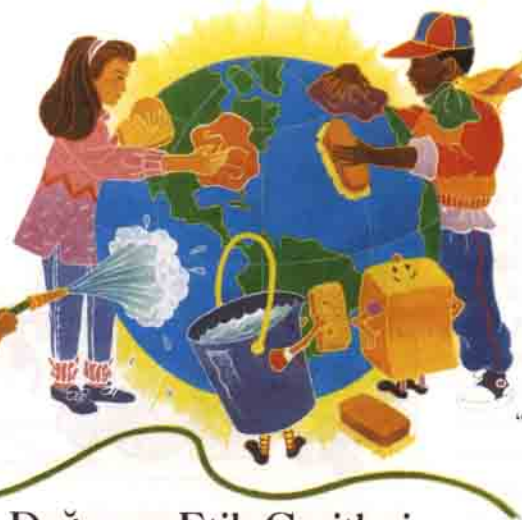
Dış ülkelerde olduğu gibi yurdumuzda da çevre sorunları gündeme geldiğinde, sık sık işittiğimiz bir cümle, eğer bu sorunların üstesinden gelmek istiyorsak 'bilinçli' olmamız gerektiğidir. Bu yaklaşıma göre, bilinçli bir toplum çevreyi daha az kirletir, doğal kaynakları çok daha dikkatli kullanır ve diğer canlılarla daha uyumlu bir yaşam sergiler. İlk bakışta, böyle düşünenler pek de haksız sayılmazlar. Örneğin, içme suyuna karışan zehirli atıkların kanser tehlikesini artırdığını bilen bir çiftçi, bu atıkları kimseye zarar vermeyecek bir şekilde kaldıracaktır. Aşırı avlanmanın, bir gün eninde sonunda balık türlerini yok edeceğinin bilincinde olan bir balıkçı, aynı mantığa göre, av-

yasaklarına daha çok saygı gösterebilir. Ne yazık ki, teorik olarak çok akla yakın görünen bu senaryolar, pratik olarak her zaman iyi sonuçlanmaz. Örneğin, sigara içmenin insan sağlığına ne kadar zarar verdiğini bugün bilmeyen yok gibidir; ama, milyonlarca insan bu zehiri hâlâ kullanmaktadır. Aynı şekilde, kırmızı veya yeşil trafik ışıklarının ne anlama geldiğini bilmeyen bir tek şoför olmadığı halde, başkent Ankara'da bile, bu kuralları her gün çiğneyen binlerce sürücü vardır. Kısacası, bilinçli olmak, bir sorunun çözümü için atılacak adımlardan belki de en önemlisidir; ancak yalnızca bir tanesi olduğundan her zaman yeterli değildir. İşte bu yüzden, bazı profesyonel ekologlar ve çevre bi-

limciler, çevre sorunlarını çözmekteki bilinçli olmanın yanı sıra etik ve estetik faktörlerin de önemini özellikle son yıllarda vurgulamaktadırlar. Hatta, bazı düşünürlere göre, çevre sorunlarının bugünkü boyutlara ulaşmasına yol açan faktörlerden biri, çevre etiğine yeterli önemin verilmemesidir. Çok geniş bir spektruma yayılan bu yaklaşımların ortak bir yanı, bir iki istisna dışında, son yıllarda elde edilen ekolojik bilgilerin yeni bir etik düzenine gereksinim gösterdiğidir.

Bilimsel buluşların nasıl ve nerede kullanılacağına etik boyutları eski zamanlardan beri gündemde olan bir konudur. Burada değişen olan, buluşun nasıl kullanılacağı değil, birlikte getirdiği bilgilerin yeni bir etik düzenine gereksinimi olduğu iddiasıdır. Son yıllarda, Batı ülkelerinde bu konu üzerinde çok sayıda yayım yapılmakta ve üniversitelerde yeni dersler başlatılmaktadır. Güncel basının da çok yer verdiği bu konu, okuyucularımızın da dikkatinden kaçmadığı gibi, çok kez, aşırı duygusal ve tatsız tartışmalara, hatta sokak çatışmalarına bile yol açmaktadır. Bu yazımızda, olaya bilimsel açıdan bakan yaklaşımları, bir başka deyimle 'akademik süzgeçten geçmiş varsayım ve teorileri, önyargısız olarak okuyucularımıza sunmaya çalışacağız.

Değer ve Etik Çeşitleri

Etikçiler çevre ile ilgili iki değer tanımlarlar: Birincisi, bir canlının veya doğadaki bir unsurun bize faydası olduğu için bir değeri olması. Örneğin, meyvesini yediğimiz bir ağaç veya yünü kullanığımız bir koyun. İkincisi ise, bir varlığın biz insanlara faydası olsun olmasın kendine özgü bir değerinin olmasıdır. Bir yaban çiçeği veya eti yemeyen vahşi bir kuş bu kategoriye girer. Görüldüğü gibi, birinci değerlendirme, genellikle ekonomik çıkarlara dayanan, geleneksel Batı etik düzeninin bir uygulamasıdır. Yeni etikçilerin ortak noktaları ise bitki ve doğal yapıtların kendilerine özgü bir değeri olduğudur. Bunun dışında, kimin bu yeni düzenlemenin kapsamına gireceği ve bir halk deyişimiyle, kime ne paha biçileceği hakkında yeni etikçiler arasında çok farklı fikirler üretilmektedir. O kadar ki, çevre etiği çok kez bir fikir mayın tarlasına benzetilmektedir.

Aldo Leopold ve Ekosentrik Etik

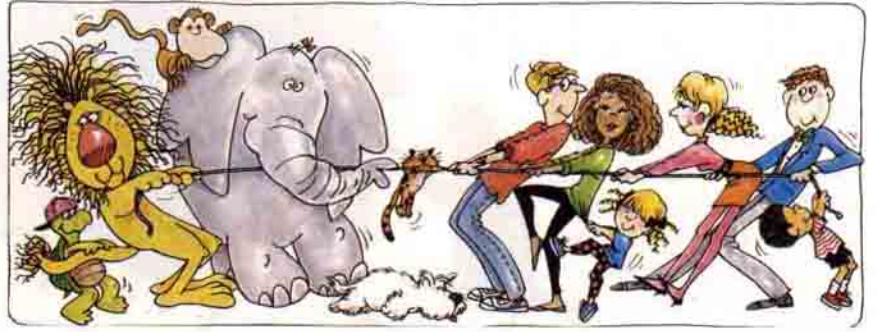
Bilim tarihçisi Donald Worster bir makalesinde ekolojinin son yıllarda toplumları nasıl etkilediğini şöyle anlatıyor: "Ekoloji, şimdiye kadar hiçbir bilim dalında görmediğimiz bir etki yaptı... Ekoloji kelimesini, gömlek logolarından tutun da, reklamlara ve köprülerin korkuluklarına yazılan grafitilere kadar her yerde görmek mümkün. Ekoloji, felsefe ve politikayı etkiledi... (O kadar ki) birçok ülkede kendilerini 'ekoloji' partisi olarak tanımlayan politik gruplar ortaya çıktı."

Kendisi profesyonel bir filozof olmamasına rağmen, ekolojik bulguları çevre etiğine ilk uygulayan Aldo Leopold olmuştur (1887-1948). Mesleği ormancılık olan ve Wisconsin Üniversitesi'nde profesörlük yapan Leopold, geniş kültüre sahip bir bilgin idi. Leopold'u felsefeye sürükleyen en önemli faktör, çevreyi korumak için sadece bilinçli olmanın yeterli olmadığı kanaatine varması olmuştu. Ölümünden bir yıl sonra basılan Sand County Almanac adlı kitabının bir bölümünü oluşturan Çevre Etiği adlı uzun makalesine, Batı kültüründe biri kişiler, diğeri ise kişi ile toplum arasında olmak üzere iki çe-

şit etik düzeni olduğunu vurguluyarak başlar. Son yıllarda elimize geçen ekolojik bilgiler, Leopold'a göre, üçüncü bir etik düzenine gereksinim olduğunu göstermektedir. Çevre etiği, klasik etik düzeninin sınırları genişletilerek toprak, su, bitki, ve hayvanları, kısacası, bütün çevreyi içine almalıdır. Bu yeni etiğin en ilginç yönü cansız doğanın unsurlarına, özellikle toprağa büyük önem vermesidir. Leopold, bugünkü yaşamda toprağa sanki bir köle gibi baktığımızı, toprak-insan ilişkilerinin sadece ekonomik yararlarıya bağlı olduğunu ve toprakların hiçbir hakkı olmamasının ne kadar yanlış bir şey olduğunu vurgular. Leopold'a göre, tarih boyunca birçok örneğini gördüğümüz gibi, bir ülkeyi işgal edenler orada uzun zaman barınamaz ve eninde sonunda işgal ettikleri ülkeleri terk etmek zorunda kalırlar. Aynı şekilde, toprağı, işgal ettiğimiz bir alan olarak algılasak, bizler de bu topraklarda barınamayız. Leopold, bir toprak etiğinin oluşmasında en büyük engeli ekonomik etkenlerde ve eğitim sistemlerinin son yıllarda insanların toprağı yakınlaştırmak yerine uzaklaştırmada bulur. Modern insanlar toprak ile ilişkilerini kesmiş durumdadırlar. Kereste, deri, yün yerine sentetik maddelerden yapılmış maddeler ve giysiler kullanılmaktadır.

Diğer bir engel, bazı çiftçilerin ekip biçtikleri tarlaları kendilerini ömür boyunca esir gibi çalışmaya mahkûm eden bir düşman gibi algılamalarıdır. Toprağı iyi anlamak için ekoloji bilgisi gerekli-

dir. Ekoloji, sadece ekoloji etiketi taşıyan derslerde değil coğrafya, botanik, agronomi, tarih, ekonomi etiketini taşıyan derslerde de öğretilmelidir. İnsanlar, alışageldikleri çevre 'işgalciliğinden' vazgeçip, kendilerini diğer canlılarla birlikte çevrenin bir üyesi olarak görmelidirler. Sonuçta Leopold, felsefesinin ana kuralını şöyle tanımlar: "Eğer bir 'şey' biyotik toplum bütünlüğünü, dengesini ve güzelliğini koruyorsa o zaman o 'şey' doğrudur (değerlidir). Değilse yanlıştır." Bu etik anlayışının uygulamasına pratik bir örnek verelim: Eğer bir milli parkta geyiklerin sayısı çok fazla artar ve bu hayvanların otladığı alanlarda bitkiler yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalırlarsa, o zaman sistemi kurtarmak için belli sayıda geyiğin ortadan kaldırılması etik sorunu yaratmaz.

Bireysel Etikçiler

Ekosentrik etik düzeninde, adından da anlaşılabilirliği gibi, önemli olan ekosistemin sağlıklı bir şekilde işlemesidir ve o sistemi oluşturan bireylerin değerleri, örneğin geyikler veya yaban çiçekleri, sisteme olan katkıları ile orantılıdır. Bireyci etikçiler şemsiyesi altında toplayabileceğimiz diğer bir ekolün ortaya attığı tez ise, önem verilmesi gerekenin sistemin kendisi olmayıp, o sistemi oluşturan canlılar olduğudur. Bu şekilde düşünlere göre, yukarıda verdiğimiz örnekte bazı geyiklerin, sistemin sağlığını korumak için öldürülmesi, 'çevre faşizminden' başka bir şey değildir. Hiçbir canlının diğer bir canlıyı yemeden yaşayamayacağını göz önüne alırsak, akla gelen soru kimin nasıl ve nerede bu etik düzenine alınacağıdır. İşte 'bireyci' etikçiler bu noktada iki ana yola ayrılırlar. Bunlardan bir tanesi, Avustralya'nın Monas Üniversitesi'nde profesörlük yapan Peter Singer'in başını çektiği genişletilmiş etik düzeni akımıdır.

Genişletilmiş etik düzenini temelinde, 18.yüzyıl İngiliz filozofu Jeremy Bentham'ın 'Utilitarian' adı altında bilinen etik teorisi yatar. Bentham'a göre 'iyi' ve 'fena' mutluluk veya acı çekmekle ilgilidir. Eğer bir davranış bir canlıyı mutlu ediyorsa iyi (doğru), acı çektiyorsa fenadır (yanlış). Bentham, Aristoteles'den beri süregelen insanlarla hayvanlar arasındaki en büyük ayrımın rasyonellik (düşünme, mantık yeteneği) olduğu düşüncesini kabul etmemiş, bir at veya bir köpeğin çok kez bir insan yavrusundan çok daha rasyonel davranabileceğini iddia etmiştir. Her durumda, hakların sadece bu rasyonellik kriterine göre dağıtılması, Bentham'a göre, zaten yanlıştır. Önemli olan, hayvanların rasyonel davranıp davranmadıkları değil, acı çekip çekmedikleridir. O zaman, sınır sistemi olan her yaratığın bu etik düzeninin kapsamına girmesi gerekir. Singer'in ön plana çıkardığı diğer bir fikir ise, geleneksel etik düzeninde büyük önem taşıyan 'karşılıklı çıkarların' hayvanlarla olan ilişkilerimizde bir yeri olmadığıdır. İnsanların yaptıkları en büyük hataların başında 'tür ırkçılığı' (speciation) gelir. Nasıl tarih boyunca bazı toplumlarda baş gösteren ırkçılık fena ise, hayvanlara karşı yaptığımız 'tür ırkçılığı' da aynı şekilde fenadır.

Önde gelen bir başka hayvan hakları teorisyeni Tom Regan, Singer'in etik alanını biraz daha daraltarak, sadece 'subject-to-life' kategorisine giren canlıların bu düzenin kapsamına alınmasını önerir. Tam bir Türkçe karşılığı olmayan bu deyim kapsayan canlılar, geçmişini hatırlayan, geleceği hakkında bir fikir sahibi olan, soyut düşünebilen canlılar olarak tanımlanıyor. Örneğin, bir yaşını doldurmuş kedi ve köpek gibi omurgalı hayvanlar. North Carolina Üniversitesi'nde felsefe hocalığı yapan Tom Regan en büyük yanlışlığı, insanların hayvanları bir çeşit canlı doğal kaynak olarak görmelerinde buluyor. Kısacası, hay-

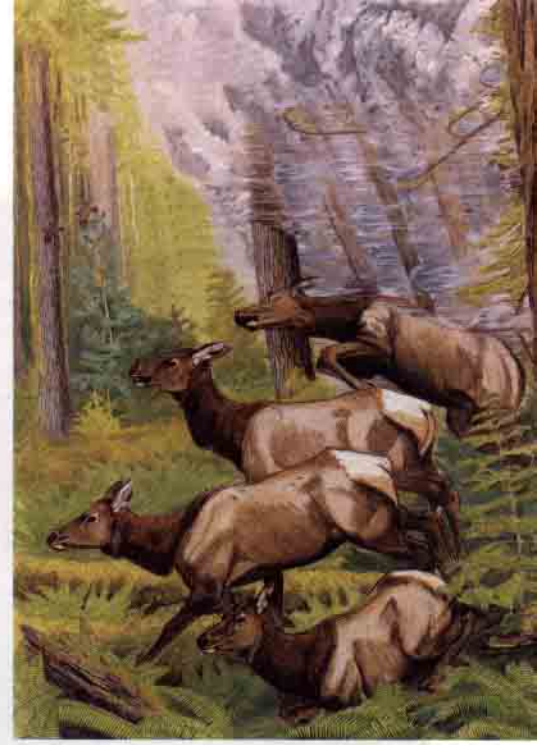
vanları hem yiyip hem de dost olamayız. Tom Regan amaçlarını şöyle özetliyor: Hayvanların kullanıldığı bütün bilimsel araştırmalara son vermek; hayvan çiftçiliğini ortadan kaldırmak; profesyonel ve spor amaçlı avcılığı olduğu gibi kaldırmak. Regan'a göre, bu alanda "İnsanların, alışkanlıklarını değiştirmeden evvel inançlarını değiştirmeleri gerekir." Örneğin, komşusunun bir hayvanına zarar veren bir insan, hayvandan daha çok sahibine zarar vermiş sayılır. Bu anlamda, komşunun arabasının camını kırmakla, köpeğini öldürmek arasında bir fark görmüyoruz. Böylelikle, bizim hayvanlara karşı olan yükümlülüğümüz dolaylı yoldan birbirimize olan yükümlülüğümüzden başka bir şey değildir. Çözüm yolu: Canlıların doğuştan hakları vardır; birisinin öbürünün işine yarayıp yaramadığı, bu konuda, göz önüne alınacak bir kısıt olamaz.

Yeni Bir Etiğe Gereksinim Duymayanlar

Yeni etik arayışlarına olumlu bir gelişme olarak bakmayan bilim adamları ve filozoflar da var. Alaska Üniversitesinde paleontoloji ve evrim teorisi mekanı üzerinde çalışmaları olan R.D. Guthrie bunlardan biri. Guthrie'ye göre, insan etiğinin genişletilerek hayvanları da kapsamı hem mantığa aykırı hem de uygulanması olanaksız bir yak-

laşım. Ahlak kuralları bir toplumun en sağlıklı şekilde, kişilere mümkün olduğu kadar geniş özgürlük verilerek yaşamasını sağlar. Bu kurallar sadece o toplumun yararı için yapılır. Eğer bir hayvanın acı çekmesi ve öldürülmesi etik ölçüt olarak algılanırsa, o zaman kurtun geyiği öldürmesini de ahlaksızlık olarak nitelendirmek gerekir. Aynı şekilde, sivrisineğin bir insanı sokması da ahlaka aykırı bir olaydır. (Bu sava Regan ve Singer'in yanıtı şöyle: Biz insanların seçeneği var, ama hayvanların seçeneği yok.) Fakat Guthrie, hayvanlara istenilen her şeyin yapılabileceğini iddia eden bir bilim adamı değil. Her canlı biyotik toplumun bir halkasıdır ve bizim geleceğimiz bu toplumun sağlıklı bir şekilde bütünlüğünü korumasına ve devam ettirmesine bağlıdır.

Çağımızın önde gelen düşünürlerinden biri olan John Passmore da yeni bir etiğe gerek olmadığını, geleneksel Batı etik düzenlerinin iyi uygulandığı takdirde çevre sorunlarını kolayca kapsamına alabileceğini iddia eder. Passmore, bugünkü çevre sorunlarının büyük boyutlara ulaştığını kabul ediyor ve aşırı tüketici yaşam tarzımızın devam edemeyeceğini kabul ediyor; fakat ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee ve Kaliforniya Üniversitesi'nden Bilim Tarihçisi Lynn White'nin, bugünkü çevre sorunlarının Batı uygarlığının doğaya düşmanca bakış açısından kaynaklandığı şeklindeki düşüncelerini kabul etmiyor. Passmore, insanların şefkatli

bir şekilde hayvanlara bir çeşit 'kâhyalık' (stewardship) yapabileceklerini, böylelikle hayvanlarla uyumlu bir yaşam sürebileceğimizi vurguluyor.

Görüldüğü gibi, çevre etiğinde en büyük problem, kimin bu düzenin kapsamı içine gireceği kimin girmeyeceğidir. İkinci önemli nokta, yeni bir etik düzeni üzerinde nasıl fikir birliği sağlanabileceği ve bu düzenin geleceğimizi nasıl etkileyeceğidir. Yukarıda değindiğimiz yeni düzenler bazı okuyucularımıza oldukça radikal gözükebilir; fakat bugünkü düzenin de yeteri kadar adaletli işlemediği gün gibi ortadadır. Peter Singer ve Tom Regan'ın her fırsatta vurguladıkları bir nokta, ortaya attıkları teorilerin hayvan sevgisi ile ilişkili olmadığı, hayvanlara iyi muamele edilmesinin mantık gereği olduğudur. Bize kalırsa, belki de problem bu konulara sadece mantık yoluyla yaklaşmaktan kaynaklanıyor. Sevgi ve saygıya dayanan yeni bir etik düzeni, hayvanlarla çok daha uyumlu bir yaşam tarzına yol açabilir. Önemli olan, bu gibi sorunların bu yazımızda sizlere kısaca tanıtılabildiğimiz saygın kişiler tarafından, kaba kuvvete başvurmadan, gündeme getirilmesi. Bu yaklaşım devam ettiği sürece çözüm yolları da pek uzak olmayabilir.

Sargun A. Tont
ODTÜ Biyoloji Bölümü

Kaynaklar

- Borlin, D., Keller, E. *Environmental Science*, John Wiley and Sons, New York, 1995.
McKinney, M. L., Schoch, R.M. *Environmental Science*, West Publishing Co., 1996.
Tont, S. "The Sea: Its Science and Poetry", *Interdisciplinary Science Reviews*, 6:49-56, 1981.
Worster, D. "The Ecology of Order and Chaos", *Environmental Review*, 14, 1-18, 1990.
Leopold, A. *A Sand County Almanac*, Oxford University Press, 1949.
Singer, P. *Equality for Animals? Practical Ethics*, Cambridge University Press, 1979.
Regan, T. *The Case for Animal Rights*, University of California Press, 1983.
Guthrie, R.D. "The Ethical relationships between humans and other organisms", *Perspectives in Biology and Medicine*, 11:52-62, 1967.
Passmore, J. *Man's Responsibility for Nature*, Charles Scribners and Sons, 1974.

